

Сбруєва А.А.

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка

ГРОМАДЯНСЬКІ ЦІННОСТІ У СУЧАСНОМУ ШКІЛЬНИЦТВІ: ЗМІСТ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

У системі цінностей сучасної людини, що формуються школою, провідне місце посідають громадянські цінності, які визначають її ставлення до виконання своїх громадянських обов'язків, до інших громадян, до суспільства, до держави як до способу організації його життя. Громадянське виховання у сучасному світі розглядається як ієрархічна система, щаблями якої є: національний, регіональний, глобальний. Отже, провідними завданнями громадянського виховання є формування громадянина держави-нації, певної регіональної спільноти (громадянина Європи, наприклад) та громадянина світу. Розглянемо ступені цієї ієрархії, їх співвідношення та цінності, що формуються на кожній з них.

Характер вирішення проблем національного виховання залежить від багатьох чинників, зокрема від того, чи є країна полі- чи мононаціональною, чи є процес державотворення актуальним, чи вже давно завершеним, чи є розвинутими демократичні норми життя суспільства. Залежить він і від конкретних реалій політичного, економічного та духовного життя країни.

Згадаємо й слова класика вітчизняної педагогіки К.Д.Ушинського, який стверджував, що єдиної для всіх народів системи виховання не існує як в теорії, так на практиці. Виховна система кожної нації є результатом її історичного розвитку, її вірувань, особливостей матеріальної та духовної культури, географічного ареалу проживання. Звідси суттєві відмінності у цілях та засобах кожної національної виховної системи. Англійці, наприклад, з часів Дж. Локка орієнтуються на ідеал джентльмена, який має здоровий дух у здоровому тілі та вміє вести свої справи розумно і передбачливо. Для німців та народів північної Європи традиційно порядок понад усе, тому вони цінують такі якості особистості, як точність, акуратність, цілеспрямованість, працелюбність. Завдяки індуїзму в Індії домінуючими моральними якостями є стриманість, покора, спокій, ненасилля. В Японії та Китаї багатотисячолітні традиції конфуціанського виховання сформували ідеал людини, пройнятої духом групового співробітництва.

Генезис ціннісних орієнтацій американської школи у 50-90-х рр. ХХ століття був детермінованим такими чинниками: у площині розвитку науково-технічного прогресу - переходом від індустріального суспільства до інформаційного, отже означав усвідомлення необхідності не тільки високого кваліфікаційного рівня, а безперервного характеру освіти; у політичній площині - транс-

формацією свідомості від стану "холодної війни" між двома світовими системами до відчуття глобальної відповідальності за процеси, що відбуваються в сучасному світі; у етнокультурній площині - від політики "плавильного котла", в якому іммігранти з різних куточків земної кулі набували цінностей "середнього американця", до ідеології мультикультурної освіти, "міжкультурної компетенції", для якої є характерним позитивне ставлення до різноманіття культур, мов, звичаїв, поглядів на життя; у соціально-психологічній площині відмічається тенденція появи нової соціальної орієнтації поряд із традиційною індивідуалістичною, що знайшло вираз у нових формах так званого "кооперованого" навчання і морального виховання, у здійсненні "МИ - орієнтації" поряд із "Я - орієнтацією"; у етичній площині - від політики "ціннісного нейтралітету" та "вульгарного індивідуалізму", до справжнього етичного буму, результатом якого стало створення таких професійних організацій, як "Педагоги за соціальну відповідальність", "Акцент на взаєморозуміння" та ін. [1].

Дуже актуальними є завдання національного виховання для української школи, яка утворилася разом з національною державністю та новим типом економічних стосунків у країні. Провідними цінностями національного виховання, визначеними у Державній національній програмі "Освіта" (Україна XXI століття) стали громадянськість, патріотизм, гуманізм, толерантність, совість, честь, любов, дружба, працелюбність. Отже, чільне місце посідають цінності, пов'язані з приналежністю до народу (спільність мови, способу мислення, географічних умов, релігійних вірувань, традицій, звичаїв, освіти, мистецтва, літератури, побутової культури тощо) [2].

Будучи провідною цінністю системи *національного* виховання, громадянськість не може розглядатись в сучасних умовах лише у цьому контексті, оскільки реальними явищами нашого життя стали процеси глобалізації соціально-економічного та духовного життя людства, універсалізації прав людини, проблеми глобальної екології тощо. Отже, розуміння громадянськості як цінності, яка стосується як держави-нації, так і певної наднаціональної спільноти (наприклад, об'єднаної Європи), всього людства (концепція "людської цивілізації як глобального помешкання") стає все більше характерним як для сучасної педагогічної теорії так і для практики.

Концепція виховання *європейської громадянськості* протягом ряду років розроблялася Радою культурного співробітництва Ради Європи (РЄ). Детальна увага у програмах, здійснюваних цією інституцією, приділена всім аспектам проблеми, починаючи з сутності понять "громадянськість", "демократія", "навчання демократичній громадянськості", і закінчуючи особливостями шкільної практики у відповідній сфері у різних країнах регіону. Поняття громадянськість

інтерпретується європейськими педагогами як інтегрованість індивіда у структуру суспільства (політичну, соціальну) та прийняття норм закону (традицій тощо). З позицій держави воно передбачає лояльність, слугування інтересам суспільства в цілому. З позицій індивіда - свободу, незалежність та політичний контроль над владними структурами. Ці дві позиції складають одне нерозривне ціле.

Експерти РЄ дійшли до висновку, що формування громадянина держави-нації, при всіх специфічних особливостях, характерних для кожної з країн, має спільні для всіх риси, що сприяє утворенню нової – європейської громадянськості. Така спільність стосуються трьох провідних аспектів: знань, цінностей та практичних навичок. До знань, необхідних для повноцінного життя в умовах демократичної Європи, були віднесені відомості про:

- функціонування демократії та її інститутів;
- політичні, юридичні та фінансові аспекти життя держави, регіону;
- громадянські права, свободи та обов'язки у визначенні державних та міжнародних документів;
- розуміння поняття "демократичне громадянство" у суспільстві, в якому живуть громадяни;
- європейський (міжнародний) контекст демократичного громадянства.

Найбільш важливими спільними цінностями громадянського виховання, що впливають з філософії прав людини, були названі:

- рівноцінність кожного людського життя;
- повага до себе та інших;
- свобода;
- солідарність;
- етнічна, расова, політична, культурна та релігійна толерантність;
- взаєморозуміння;
- громадянська мужність.

Кожному громадянину Європи необхідні навички у тому, щоб:

- розв'язувати конфлікти у неагресивній манері;
- аргументувати та захищати власну точку зору;
- інтерпретувати аргументи іншого;
- розуміти та приймати відмінні погляди;
- робити вибір, піддавати моральному аналізу альтернативні позиції;
- нести спільну відповідальність;
- розвивати конструктивні стосунки з іншими людьми;
- розвивати критичне мислення, вміти порівнювати позиції та істини [4].

У ход розробки проекту "Виховання у дусі демократичного громадянства" Ради культурного співробітництва РЄ був розроблений кодекс виховних цінностей, схвалений як керівництво до дії в умовах мультикультурного суспільства [6]. Кодекс стосується таких аспектів громадянсь-

кого виховання: ставлення людини до себе, відносини з іншими людьми, ставлення до суспільства, до оточуючого середовища. Матеріал представлений у вигляді таблиць, у яких відображено сутність цінностей та способи їх реалізації.

Таблиця 1.

Ставлення до себе:

Цінності	Способи діяльності
Ми цінуємо кожну особистість як унікальну сутність, яка є важливою для нас сама по собі і має потенціал духовного, морального, інтелектуального та фізичного розвитку.	<p>Керуючись цими цінностями особистість повинна:</p> <ul style="list-style-type: none"> • прагнути пізнати власний характер, його сильні та слабкі сторони; • розвивати почуття самоцінності; • прагнути зрозуміти сенс життя, своє призначення, замислюватись як його прожити; • прагнути жити згідно загальноприйнятих моральних норм; • з відповідальністю використовувати свої права і привілеї; • набувати знань і мудрості через життя; • нести відповідальність за своє життя в рамках своїх можливостей

Таблиця 2.

Відносини з іншими людьми:

Цінності	Способи діяльності
Ми цінуємо інших людей самих по собі, а не за те, що вони мають чи можуть зробити для нас; ми цінуємо ці стосунки як такі, що мають провідне значення для нашого розвитку та для блага суспільства	<p>Керуючись цими цінностями у наших стосунках, ми повинні:</p> <ul style="list-style-type: none"> • поважати гідність всіх людей; • давати зрозуміти іншим, що їх цінують; • заслужувати лояльність, довіру, щирість; • співпрацювати з іншими; • підтримувати інших; • поважати довіру, життя, приватність, власність інших; • намагатись розв'язувати проблеми мирним шляхом

Таблиця 3.

Ставлення до суспільства:

Цінності	Способи діяльності
Ми цінуємо правду, права людини,	<p>Керуючись цими цінностями, ми повинні:</p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміти свої громадянські обов'язки;

закон, справедливість і колективні зусилля для спільного блага. Особливо ми цінуємо сім'ю як джерело любові і підтримки для всіх її членів, як основу суспільства, в якому люди турбуються одне про одного	<ul style="list-style-type: none"> • бути готовими протистояти цінностям чи діям, що можуть бути шкідливими для окремих осіб чи всього суспільства; • підтримувати сім'ю у вихованні дітей і турботі про утриманців; • допомагати людям у розумінні закону та його дії; • підкорюватись закону і сприяти виконанню його іншими; • приймати різноманітність і поважати право інших людей на релігійну і культурну своєрідність; • підтримувати людей, які самостійно не можуть вести достойний спосіб життя; • сприяти демократії; • зробити правду та інтеграцію пріоритетами громадського життя.
--	---

Таблиця 4.

Ставлення до оточуючого середовища:

Цінності	Способи діяльності
Ми цінуємо світ природи як вмістилище дива і джерело натхнення; ми визнаємо своїм обов'язком збереження оточуючого середовища у належному стані для прийдешніх поколінь	<p>Керуючись цими цінностями, ми повинні:</p> <ul style="list-style-type: none"> • зберігати скрізь, де можливо, збалансованість і різноманіття у природі; • виправдовувати розвиток лише за умови збереження оточуючого середовища; • відновлювати природне середовище, зруйноване людиною; • зберігати, де можливо, красу природи; • усвідомлювати місце людини в світі.

Аналіз матеріалів міжнародних конференцій та симпозіумів, проведених РЄ [4;5;6] дозволяє зробити висновок про високий рівень єдності у трактуванні представниками різних країн-членів РЄ сутності моральних цінностей, що визначаються як провідні у вихованні демократичної громадянськості.

Найбільшою цінністю для *глобального, планетарного громадянства*, важливість збереження якої особливо чітко усвідомлена людством після двох світових воєн ХХ століття, є мир. Основними шляхами формування у громадян планети цінностей миру ЮНЕСКО вважає:

- виховання розуміння та поваги до всіх народів, їх культур, цивілізацій, цінностей та способу життя; поваги до місцевих етнічних культур та культур інших народів;

- усвідомлення зростаючої глобальної (політичної, економічної, культурної, екологічної) взаємозалежності між народами і націями;
- розвиток здатності до спілкування з представниками інших народів;
- усвідомлення не тільки прав, а й обов'язків, покладених на окремих осіб, соціальні групи і народи по відношенню одне до одного;
- формування розуміння необхідності міжнародної солідарності та співробітництва;
- формування готовності окремої особи приймати участь у вирішенні проблем своєї спільноти, своєї країни та світу в цілому.

Ефективність процесу формування громадянських цінностей є результатом взаємодії всіх сторін шкільного життя: формальних та неформальних. Останні (у англomовних країнах їх називають "прихованим навчальним планом" - "hidden curriculum") включають атмосферу школи, міжособові стосунки учасників педагогічного процесу, домінуючі стилі педагогічної діяльності, шляхи розв'язання конфліктів, дилем, кризових ситуацій, організаційну та управлінську культуру тощо.

Формальна сторона - навчальний процес - передбачає формування певної системи знань про те "що робити, як бути, як жити і як стати". Досвід європейських країн дозволяє говорити про широке різноманіття шляхів формування ціннісних орієнтацій саме через навчальний процес, його зміст. Вибір тієї чи іншої форми визначається концепцією побудови навчального плану. Експерти об'єднують їх у три типи:

Для підходів першого типу характерним є викладання системи знань, що мають пріоритетне значення для формування громадянських цінностей, в рамках спеціально організованих навчальних предметів. Їх назви можуть значною мірою варіюватися: "Громадянська освіта", "Соціальне навчання", "Політична освіта", "Громадянські права", "Права людини", "Суспільство", "Людина і суспільство", "Людинознавство" тощо. Ці предмети вивчаються, як правило, в середній школі і на їх вивчення призначається 1-4 години на тиждень. Викладають їх учителі соціальних або гуманітарних дисциплін (спеціальна освіта зустрічається надзвичайно рідко). Така система є традиційною, наприклад, для Франції, де громадянська освіта здійснюється в обов'язковому порядку як у початковій, так і у середній школі.

Для підходів другого типу характерним є формування громадянських цінностей на міжпредметній основі. За такою схемою соціалізація є спільною відповідальністю всіх учителів. Найбільшим є внесок учителів історії, соціальних та політичних наук, економіки. Важливим завданням є досягнен-

ня оптимальних міжпредметних зв'язків, що передбачає активну співпрацю розробників навчальних програм та вчителів-практиків.

Для підходів *третього типу* характерне формування громадянських цінностей на основі організації позаурочної діяльності. Здійснення "соціальних проектів" вважається більш ефективною формою соціалізації, ніж здобуття знань з будь-якої дисципліни, оскільки вона передбачає і набуття соціального досвіду за межами класної кімнати [4].

У ряді випадків існують змішані, інтегровані моделі, де сполучаються різні форми організації виховного впливу. Наприклад, у Словенії, де проблеми соціалізації є основним змістом навчального предмета "Етика і суспільство" (7-8 класи), існує ще й практика виконання індивідуальних проектів (9-12 класи), метою яких є співвіднесення конституційних прав і обов'язків громадянина зі специфічною політичною ситуацією в країні.

Чи не найбільшим є внесок у формування громадянських цінностей таких традиційних предметів, як історія та географія. Шляхи трансформації змісту та методів викладання цих предметів з метою активізації їх виховного впливу стали предметом порівняльно-педагогічного дослідження, в ході якого аналізувалися, зокрема, відповідні підручники з різних країн світу (Коста-Ріка, Ліван, Південно-Африканська республіка, Чехія), виявлявся характер ідентифікації себе учнів названих країн [7]. Висновки, до яких дійшли дослідники, мають, на нашу думку, значення для всієї сукупності предметів, що спрямована на формування громадянських цінностей.

Передусім, мова йде про необхідність формування у сучасної людини усвідомлення своєї належності до спільнот різних рівнів (історичних, географічних, культурних, релігійних, етнічних, політичних): громади, міста, регіону, держави, світу. Важливим є усвідомлення взаємозв'язку і взаємозалежності цих спільнот, причин збігу чи суперечності їх інтересів. Необхідною основою такого усвідомлення є формування понять:

ідентичність : абсолютно необхідним є розуміння того, хто ти є за усіма названими вище ознаками, звідки ти походиш і чому живеш саме тут;

відмінність : хто тебе оточує, як спілкуватися з ними та розуміти їх;

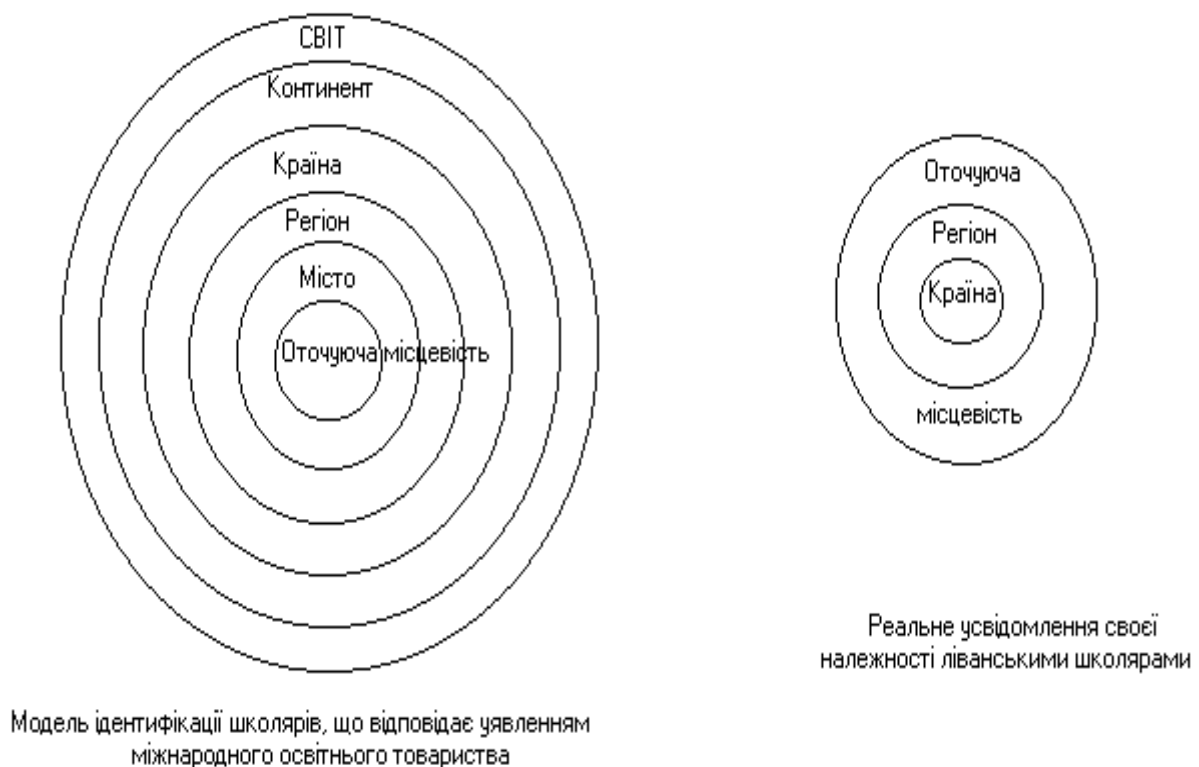
універсальність (спільність) : належність до людства, світової цивілізації, полікультурність, мобільність [7,7].

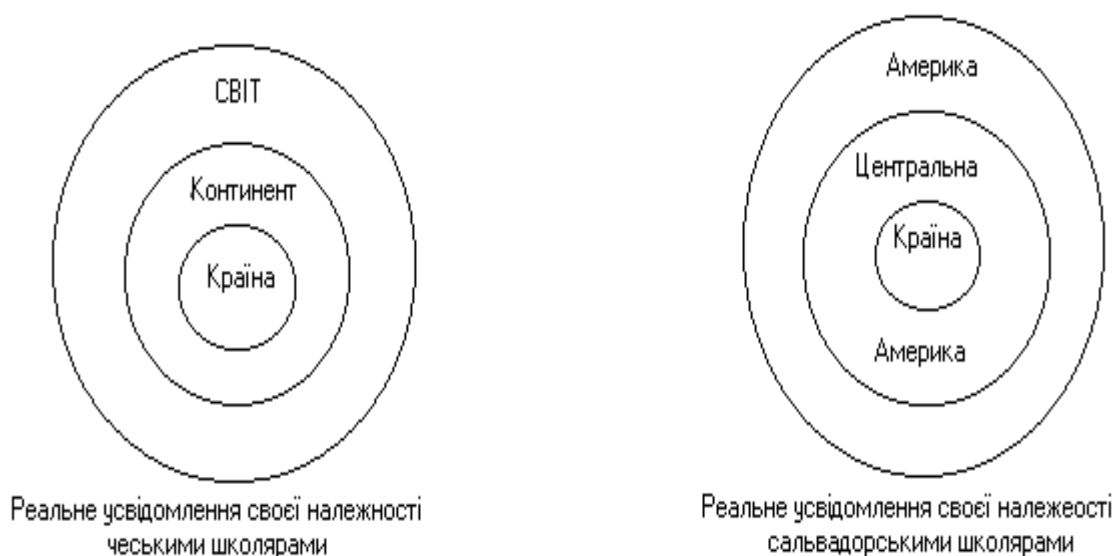
Провідними цінностями, що повинні бути сформованими у процесі усвідомлення своєї належності до цих спільнот є: соціальна солідарність, повага до інших, відкритість до всього світу.

Хибним визнаний шлях ігнорування у процесі викладання історії та географії особливостей трьох найнижчих з названих рівнів ідентифікації: громади, міста, регіону країни і формування належності починаючи з державно-національного рівня, що є характерним для шкільної практики ряду країн. За таких умов не враховується той факт, що етнічна, культурна та релігійна ідентифікація відбувається передусім на цих рівнях.

Модель ідентифікації школярів, що визнана бажаною експертами міжнародного освітнього співтовариства та існуючі моделі усвідомлення ними своєї належності можна порівняти на схемах, поданих далі [7, 5-6]:

Рисунок 1.

Як бачимо, модель, розроблена експертами ЮНЕСКО, суттєво відрізняється від реальної ситуації. Причину такого стану речей фахівці бачать у тому числі і у певних специфічних особливостях шкільних курсів історії та географії.

У формуванні громадянських цінностей сучасної людини слід зважати на швидкі зміни політичних реалій, таких як розпад багатонаціональних держав, утворення нових - мононаціональних, розвиток наднаціональних регіональних економічних та політичних утворень. Ці об'єктивні процеси супроводжуються переосмисленням своєї ідентичності як окремими людьми, так і великими спільнотами (наприклад, перехід від усвідомлення себе як "громадянина СРСР" у "громадянина суверенної України"). Такі зміни у свідомості людей є тривалим складним процесом, що знаходить відображення і у змісті шкільної освіти. Ускладнюється він і зміною ідеологічної орієнтації держав. За таких умов важливо сформулювати плюралістичні за своєю орієнтацією громадянські цінності, що дасть можливість позбавитися ксенофобії, яка розділяє суспільство на "своїх" та "чужих". Провідними цінностями повинні стати також діалог культур, толерантність, рівність, інтеграція, соціальна справедливість, партнерство. Негативними ж проявами, що становлять загрозу демократичній громадянськості, експерти ЮНЕСКО вважають націоналізм, протекціонізм, винятковість, неврівноваженість, зневіру.

Література:

1. Веселова В.В. Традиционные и новые ценности в системе образования США //Педагогика. -№2.-1996.-С.102-108.
2. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття) // Освіта, 1993, 18 вересня.
3. Сбруєва А.А. Порівняльна педагогіка: Навчальний посібник. - Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999.- 300 с.
4. Borsea C, Education for democratic citizenship. General Report. Consultation Meeting. Council of Europe.– Strasbourg, 24-25 July 1996.
5. Education 2000: Trends, common issues and priorities for Pan-European cooperation. Standing Conference of the European Ministers of Education 19th Session. Kristiansand, Norway, 22-24 June 1997.
6. Education for European Citizenship with a Global Dimension. European Teachers Seminar. Leeds, United Kingdom, 3-6 March 1998. – Council for Cultural Cooperation. Strasbourg. 1998.
7. Learning to live together through the teaching of history and geography. Educational Innovation and Information. N95. June 1998.